

1 Úvod

Tomáš Kostecký

Změna politického režimu po roce 1989 a znovuoobnovení kompetitivního charakteru voleb znamenaly historický přelom ve významu, jaký je přisuzován volbám. Zatímco v letech 1948 až 1989 byly volby především mechanismem, prostřednictvím kterého si vládnoucí režim jednak testoval loajalitu obyvatel a zároveň mohl zachovávat zdání legitimacy, aniž by přitom dával voličům opravdovou možnost si vybírat mezi kandidáty, po roce 1989 se volby staly otevřenou politickou arénou, ve které voliči mohli vyjadřovat svoje skutečné politické preference. Zkoumání volebního chování a jeho výsledky představené v knize jsou proto určitým indikátorem stavu a vývoje obnovené české demokracie.

Na rozdíl od řady zemí, kde musí voliči před volbami aktivně vyjádřit svůj zájem se voleb zúčastnit a nechat se zapsat do voličského seznamu, starají se o seznamy voličů v České republice obce. Každý občan starší 18 let je automaticky zapsán do tzv. stálého volebního seznamu v obci, kde má trvalý pobyt. Ačkoliv kromě stálého seznamu existuje v obcích ještě zvláštní seznam, na němž jsou zapsáni voliči, kteří v době voleb pobývají v dané obci v zařízeních typu nemocnice, nebo lidé, kteří se rozhodli volit na tzv. voličský průkaz, v praxi je situace poměrně jednoduchá: naprostá většina voličů svoje volební právo uplatňuje v obci, kde má trvalé bydliště a v níž zároveň žije.

Obyvatelé České republiky, kteří mají volební právo, mají v parlamentních volbách k dispozici jeden hlas, který mohou (nebo nemusí) použít. Pokud se volič aktivně účastní voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, může dát svůj hlas kterékoliv z volebních stran, které splnily zákonem dané podmínky pro účast ve volbách, a kterým proto byly vytisknuty volební lístky se jmény kandidátů a základními informacemi o nich. Při volbách do Poslanecké sněmovny je Česká republika rozdělena do volebních krajů.¹ Ačkoliv v každém z volebních krajů může být teoreticky zcela odlišná sestava kandidujících volebních stran, v praxi tomu tak není. Většina kandidujících subjektů, především všechny ty, které mají větší než marginální podporu voličů, se uchází o hlasy voličů ve všech volebních krajích. Voliči, kteří žijí v různých částech České republiky, tak sice najdou na volebních lístcích téže strany různá jména kandidátů, ale samotná „sada“ volebních lístků se stranickými kandidátkami, z nichž si ve volbách vybírají, je pro většinu z nich stejná. S jedinou výjimkou počátku 90. let 20. století, kdy získalo významnou voličskou podporu i parlamentní zastoupení regionálně orientované Hnutí za samosprávnou demo-

¹ Termín „volební kraj“ byl zaveden zákonem o volbách do Parlamentu České republiky a o změně a doplnění některých dalších zákonů (č. 247/1995 Sb.). § 26 zákona uvádí, že „volby do Poslanecké sněmovny se konají podle zásady poměrného zastoupení ve volebních krajích na území České republiky. Volebními kraji jsou vyšší územní samosprávné celky vymezené zvláštním právním předpisem“. Toto ustanovení v praxi umožnilo změny ve vymezení volebních krajů. Až do voleb v roce 1998 bylo volebních krajů 8, od voleb v roce 2002 je volebních krajů 14.

kracii – Společnost pro Moravu a Slezsko, které cíleně nesestavovalo kandidátky ve většině krajů v Čechách, se všechny významnější politické subjekty vždy snažily oslovovat voliče ve všech volebních krajích. Výsledky hlasování ve volbách do Poslanecké sněmovny, jak jsou sečteny a zaznamenány jednotlivými volebními komisemi a posléze agregovány a v anonymní podobě zveřejněny Českým statistickým úřadem, jsou tak velmi dobrým indikátorem politických preferencí voličů, tedy těch dospělých obyvatel jednotlivých obcí, kteří se aktivně voleb zúčastnili. Odlišnosti volebních výsledků mezi jednotlivými obcemi tak vypovídají především o odlišnostech v politických preferencích obyvatel jednotlivých obcí, v daleko menší míře odrážejí regionální odlišnosti ve struktuře „politické nabídky“, která je voličům ve volbách předkládána.

Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky jsou většinou voličů považovány za nejdůležitější z voleb, protože se při nich rozhoduje o budoucím složení vlády. Protože ani přímo volený prezident nezískal v naší zemi silné exekutivní pravomoci, můžeme o sněmovních volbách mluvit jako o jediných skutečných „volbách prvního řádu“ (Cutler 2008), které se tak svým významem odlišují od všech ostatních, méně důležitých, voleb (v našem kontextu jde o volby krajské, senátní, komunální a volby do Evropského parlamentu), pro které se používá termín „volby druhého řádu“ (Reif, Schmitt 1980). To, že volby do Poslanecké sněmovny voliče opravdu zajímají nejvíce, je patrné i z toho, že je v nich ve většině obcí dlouhodobě vyšší volební účast než v ostatních volbách (Kostelecký, Krivý 2015). Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny jsou tak nejhodnějším indikátorem politických preferencí obyvatel, který máme k dispozici. Analýzou veřejně dostupných volebních výsledků nemůžeme kvůli nutnosti respektovat tajnost volby získat žádné informace o konkrétních voličích, které by mohly být spojeny s informacemi o jejich stranických preferencích. V tomto ohledu zůstanou sociologické výzkumy volebního chování, v nichž se výzkumníci ptají vzorku voličů na jejich volební preference a zároveň na řadu dalších postojů a zjišťují i jejich sociodemografické charakteristiky, nezastupitelné. Veřejně dostupné volební výsledky však mají oproti sociologickým výzkumům řadu výhod. Předně nejsou výběrové, takže zachycují politické preference všech voličů, kteří se voleb aktivně zúčastnili. Protože jsou to informace o politických preferencích milionů aktivních participantů voleb, poskytují velmi detailní a nezkreslené informace o volebním chování v každé z více než 6000 obcí. Protože se volby do Poslanecké sněmovny navíc poměrně pravidelně opakují, získáváme výše zmiňované informace opakovaně, takže se databáze údajů o volebním chování v obcích postupně doplňuje a vznikají časové řady, které umožňují další typy analýz. Díky tomu jsou volební data zvláště vhodná na zkoumání regionálních rozdílů volebního chování a jejich proměn v čase. Díky tomu, že máme o obcích a jejich obyvatelstvu ještě řadu dalších informací pocházejících z jiných zdrojů – především ze sčítání lidu, ale i třeba ze statistik některých ministerstev, můžeme geografii volebního chování a její vývoj zkoumat i v kontextu vývoje prostorových vzorců sociální struktury a dalších změn, které se odehrávají v území.

A právě to je primárním cílem této knihy, která se snaží odpovědět na to, **jaké jsou prostorové vzorce volebního chování po roce 1990 a jaký byl jejich vývoj v čase**. Detailní poznání geografie volebního chování umožní se následně soustředit na druhou klíčovou otázku: **Proč jsou politické preference obyvatel žijících v různých obcích Česka odlišné?** Dvě výše zmíněné otázky si neklademe jenom proto, že nás k tomu vede přirozená

badatelská zvědavost. Prozkoumání toho, jak a proč je prostorově diferencované politické chování, nám může pomoci pochopit obecnější zákonitosti toho, jak na lidské chování působí místo, v němž lidé žijí. Na první pohled se může zdát, že současný bouřlivý vývoj komunikačních technologií podstatně potlačuje význam místního kontextu a jeho vliv na chování jednotlivých lidí. Ve svém „on-line“ životě se lidé mohou zapojovat do komunit vytvářejících se do značné míry nezávisle na fyzickém prostoru, v němž žijí. Studujeme-li ovšem politické chování, objevíme zpravidla až nečekaně stabilní prostorové vzorce volebních preferencí i volební účasti (Daněk 2000; Kouba 2007; Kostelecký et al. 2014; Šimon 2015). To naznačuje, že lidské chování není ani dnes zdaleka tolik odtržené od fyzického prostředí, ve kterém se lidé pohybují, jak bychom se mohli domnívat. Platí-li to o politickém chování, o němž máme díky volbám velké množství informací, platí to pravděpodobně i o jiných rysech lidského chování, pro jehož studium nemáme tolik dostupných dat.

Znát odpověď na dvě výše položené otázky nám ovšem pomůže i lépe rozumět tomu, co se v české společnosti a v české politice odehrávalo od roku 1989 až do dneška, a zároveň i napoví, kam se může vyvíjet česká politická scéna v blízké i vzdálenější budoucnosti. Někteří teoretikové z řad politologů, kteří se zabývají procesem tzv. nacionalizace stranických systémů, zdůrazňují, že prostorová hlediska mají velký význam při institucionalizaci soustavy politických stran v zemi (Jones, Mainwaring 2003; Kasuya, Moenius 2008; Boschler 2010). Politické strany, které nejsou nacionalizované, tj. nezískávají významné podíly hlasů na celém území státu, mohou mít jiné politické strategie než strany, které nacionalizované jsou. Významné prostorové odlišnosti v míře volební podpory jednotlivým stranám ovlivňují samozřejmě i chování politických stran v parlamentu, případně ve vládě. Strany se přirozeně snaží uspokojit svoje vlastní voliče. Jestliže jsou jejich voliči významně prostorově koncentrováni, mají strany tendenci prosazovat politiky, ze kterých mají profit především regiony, v nichž jejich voliči žijí (Shepsle, Weingast 1981; Stratmann, Baur 2002; Hána 2013). Více nacionalizované politické systémy bývají stabilnější, protože je v nich oslabena regionální dimenze politického konfliktu.

Po objasnění motivace autorů knihy k jejímu napsání a jejich hlavních cílů si čtenář zaslouží vědět, co konkrétního by měl na následujících stránkách očekávat. Jak je kniha strukturována? Počítáme-li úvod a závěr, je kniha rozdělena do celkem devíti kapitol. V kapitole následující hned po úvodu jsou čtenářům podány základní informace o politickém a volebním systému v České republice. Kapitola popisuje jeho základní rysy, jak byly konstituovány po změně politického režimu v roce 1989. Stručně jsou představeny typy voleb, které se v České republice konají, jejich společné charakteristiky a vzájemné odlišnosti, stejně jako instituce, které jsou obsazovány volbou. Tento krátký přehled slouží jako rámec pro podrobnější představení voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, které stojí jako volby prvního řádu v jádru našeho zájmu. V závěru kapitoly je detailně popsán volební systém používaný v době jednotlivých voleb a jeho charakteristické rysy. Kapitola upozorňuje také na realizované a zamýšlené změny volebního zákona, které ve sledovaném období fakticky či potenciálně měnily pravidla hry, a tím mohly vyvolávat změny volebního chování voličů. Třetí kapitola systematicky představuje nejvýznamnější politické strany a hnutí, které se ve sledovaném období ucházely o přízeň voličů. U každé ze stran či hnutí jsou nejprve krátce popsány okolnosti jejich vzniku a odlišeny různé typy stran podle způsobu, jakým vznikly. V další části kapitoly je pozornost

soustředěna na představení politického programu a hlavních představitelů relevantních politických stran a hnutí. Jednotlivé politické strany a hnutí jsou na základě příbuznosti politických programů a podobnosti reálného politického chování v parlamentní a vládní praxi klasifikovány podle příslušnosti k tzv. stranickým rodinám. Toto „roztřídění“ stran a hnutí do ideologicky podobných stranických rodin má i praktický význam: umožňuje nám sledovat kontinuitu či diskontinuitu politických preferencí voličů v čase v případě, že docházelo k dělení stran, jejich slučování, vzniku nových či zániku existujících. Čtvrtá kapitola obsahuje přehledné informace o celkových výsledcích voleb do České národní rady a do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky v letech 1990 až 2013. Kapitola systematicky popisuje voličskou podporu jednotlivých stran a její změny v čase, jak je zachycují počty (a podíly) hlasů odevzdaných jednotlivým stranám a hnutím.

Po třech „přípravných“ kapitolách, které mají čtenáře seznámit s hlavními aktéry a uvést je do politické situace, následují čtyři analytické kapitoly, které tvoří jádro práce. Pátá kapitola se soustřeďuje na podrobnou analýzu geografie politických preferencí voličů na základě analýzy výsledků parlamentních voleb v jednotlivých obcích. Při této analýze je využit koncept stranických rodin, takže jako vstupní data pro analýzu nejsou použita procenta hlasů pro jednotlivé strany a hnutí, ale agregátní procenta hlasů odevzdaných pro strany patřící do nejvýznamnějších stranických rodin: komunistické, sociálnědemokratické, křesťanskodemokratické, fiskálně konzervativní² a extrémně pravicové. U každé ze stranických rodin jsou detailně analyzovány prostorové vzorce jejich volební podpory na začátku a na konci sledovaného období, míry meziobecní variability volebních výsledků a její změny. Zvláštní pozornost je věnována analýze toho, zda a případně do jaké míry a jak se geografie volební podpory vyjádřené jednotlivým stranickým rodinám měnily v čase. V závěru kapitoly je prostorová diferenciací volebního chování analyzována pomocí shlukové analýzy. Je vytvořena typologie obcí dle volebních výsledků v celém sledovaném období.

Tři následující kapitoly se soustředí na snahu vysvětlit příčiny prostorových odlišností ve volebním chování. Šestá kapitola ověřuje platnost teorie třídně podmíněného hlasování pro vysvětlení geografie volebního chování a jeho proměn v kontextu české politiky. Pomocí statistických metod analyzuje prostorové vzorce třídní struktury voličů v České republice, jejich proměny ve sledovaném období a možné souvislosti s výsledky voleb. Zvláštní pozornost věnuje sledování vývoje politických preferencí v různých typech území, která jsou specifická třídní strukturou tamní populace, případně jsou specifická z jiného kulturního či historického důvodu. Kapitola si rovněž klade otázku, zda volební výsledky pouze odráží prostorovou variabilitu ve struktuře populace, nebo k jejich vysvětlení znalost meziobecních rozdílů ve struktuře populace nestačí. Kapitola sedmá je věnována prozkoumání užitečnosti teorie ekonomického hlasování, která vychází z předpokladu ekonomicky racionálního chování voličů, pro vysvětlení regionálních rozdílů volebního chování a jejich proměn. Kapitola se zaměřuje na analýzu souvislostí mezi ekonomickým vývojem

2 Termínem „fiskálně konzervativní“ se označují pravicové strany, které zdůrazňují politiku rozpočtové odpovědnosti, nízkých státních výdajů a nízké míry přerozdělování, aniž by musely mít nutně v programech sociální konzervativismus (podpora tradiční rodiny, nesouhlas s potraty, důraz na morální a náboženské hodnoty atd.). Termín fiskální konzervatismus je možný najít v americké odborné literatuře už od 60. let 20. století, zpopularizován však byl především s nástupem nové politické kultury s důrazem na „new public management“, pro který byla právě rozpočtová odpovědnost a nízké výdaje typickým rysem (Clark, Hoffmann-Martinot 1998; Laban, Sturzenegger 1994).

a jeho proměnami v čase a volebním rozhodováním českých voličů. Zvláštní pozornost je věnována analýze vlivu míry nezaměstnanosti v obcích a jejich proměn na rozhodování místních voličů. Poslední z analytických kapitol, a celkově osmá kapitola knihy, zkoumá použitelnost psychosociální teorie volebního chování pro vysvětlení stability a proměn geografie volebního chování v České republice. Kapitola se s použitím analýzy agregátních volebních dat snaží zjistit, zda se v České republice, nebo alespoň v některých jejích regionech, vytvořila taková míra identifikace voličů s určitými politickými ideologiemi, která by ve svém důsledku vysvětlovala přetrvávání volebních preferencí v prostoru a čase. Závěrečná devátá kapitola shrnuje nejdůležitější výsledky analýz a diskutuje širší souvislosti nalezených zjištění.